

گزارش همایش ملی «مهرشناسی ایرانی (دوره اسلامی)» تهران: پژوهشکده اسناد، ۵ اسفند ۱۳۹۴

دکتر محسن جعفری مذهب (دبیر علمی همایش)

در تاریخ ۱۳۹۴/۷/۱۹ طرح برگزاری نخستین همایش ملی «مهرشناسی ایرانی» به پژوهشکده اسناد سازمان اسناد و کتابخانه ملی ارائه و پس از تصویب شورای پژوهشی پژوهشکده و شورای پژوهش سازمان به اجرا درآمد. آقایان (به ترتیب الفبا) محمدجواد جدی، دکتر ابوالفضل حسن آبادی، عمادالدین شیخ‌الحکمایی، غلامرضا عزیزی، رضا فراستی، محمدعلی کریمزاده تبریزی، صادق میرزا ابوالقاسمی و دکتر شهرام یوسفی فر به‌عنوان عضو هیئت علمی، دکتر محسن جعفری مذهب به‌عنوان دبیر علمی و خانم ندا رسولی به‌عنوان دبیر اجرایی انتخاب شدند.

فراخوان همایش بر وبگاه پژوهشکده و سازمان درج و تاریخ ۲۵ آبان برای دریافت چکیده مقالات، ۲۵ آذر برای دریافت اصل مقالات و ۵ اسفند برای تاریخ برگزاری همایش در نظر گرفته شد. به‌دلیل برخی مشکلات، در تاریخ‌هایی پس از تاریخ موعود هم چکیده مقالات و مقالات پذیرفته شد.

در فراخوان همایش هدف از برگزاری و محورهای همایش اینگونه شرح داده شد: دانش‌سندشناسی که به بررسی ماهیت سند می‌پردازد، کمتر مورد پژوهش قرار گرفته است. مهر یکی از اجزای سند است که گاهی هویت سند را به‌کلی تغییر می‌دهد. اهمیت مهرشناسی و پژوهش در این حوزه همیشه مورد توجه پژوهشکده اسناد بوده است. به‌همین دلیل نخستین همایش ملی مهرشناسی ایرانی توسط پژوهشکده برگزار شد.

محورها و موضوع‌های پیشنهادی همایش عبارت بود از: فن مهرسازی؛ آثار و احوال حکاکان و مهرکنان؛ معرفی و بررسی ابزارآلات سنتی در حرفه حکاکی و مهرکنی؛ معرفی و بررسی هنرهای وابسته حکاکی و مهرکنی؛ بررسی شیوه‌های حکاکی و مهرکنی؛ بررسی معیارهای فنی ساخت مهرها؛ آداب مهرنویسی؛ آداب انتخاب و استفاده از سجع در مهرهای ایرانی در دوره اسلامی؛ ساختار ادبی سجع مهرهای ایرانی در دوره اسلامی؛ معرفی سجع مهرهای طبقات مختلف اجتماعی ایران در دوره اسلامی؛ سجع مهر؛ آداب و قواعد استفاده از مهرها در اسناد و مکتوبات؛ رابطه مهر و توقیع و طغرا و تاریخ در اسناد و مکتوبات؛ رابطه میان انتخاب سجع مهرها و کارکرد دیوانی آنها؛ مهرداران و شغل مهرداری؛ ویژگی‌های ظاهری و زیباشناسی؛ انواع خطوط و شیوه‌های ترکیب در مهرهای اسلامی؛ الگوهای اصلی ترکیب در مهرهای اسلامی؛ ویژگی‌های ظاهری مهرها اعم از شکل و ابعاد و جنس و غیره؛ رابطه میان ویژگی‌های ظاهری و ماهیت کاربردی مهرها؛ تنوع نقش و نشان‌های تزئینی در مهرها؛ مباحث نظری مهرشناسی؛ روش‌شناسی در مطالعات مهرهای ایرانی؛ منبع‌شناسی در مطالعات مهرهای ایرانی؛ تحلیل و نقد متون تحقیقی منتشرشده درباره مهرهای ایرانی؛ آسیب‌شناسی مهرشناسی ایرانی؛ مطالعات مقایسه‌ای مهر در ایران؛ مطالعه و مقایسه مهرهای ساسانی و آغازین اسلامی؛ مطالعه و مقایسه مهرهای ایران و هند و عثمانی و ماوراءالنهر؛ جغرافیای مهرهای ایرانی؛ مهر و سکه و مدال و مهر خشک، مهر سربرگ و مهر سر پاکت.

تا زمان برگزاری همایش حدود ۵۰ چکیده مقاله دریافت شد که پس از اعلان وصول و درخواست مقاله حدود ۲۰ مقاله رسید. برخی به دلیل عدم رعایت زمانی دوره مورد اشاره همایش (اسلامی) بازگردانده شد و سرانجام از میان مقالات رسیده ۱۱ مقاله برای ارائه در

همایش انتخاب و به نویسندگان اعلان شد. همایش در ۵ اسفند آغاز و در زمان مقرر به انجام رسید. سخنرانی افتتاحیه دکتر شهرام یوسفی فر معاون محترم اسناد ملی بود.

در نشست اول به دبیری دکتر محسن جعفری‌مذهب چهار مقاله ارائه شد:

سخنران اول عمادالدین شیخ‌الحکامی بود که موضوع «تحول معنای مهرکردن در دوره مغول» را به‌عنوان سخنرانی خویش ارائه داد. وی در سخنان خویش به ارائه این مطالب پرداخت که پیشینه و تداوم کاربرد مهر به‌استناد نمونه‌های متعدد به‌دست‌آمده از کاوش سایت‌های متعلق به دوره‌های پیش از تاریخ، تاریخی و اسلامی قابل‌اثبات است. از سوی دیگر، اشاره‌های بسیار موجود در متون مکتوب فرهنگ ایرانی، موید رواج و فراگیری این کاربرد است. اساس استفاده از مهر برای بستن و محفوظ نگه‌داشتن اشیاء (مانند بارهای تجاری، خنبر شراب، محصول برداشت‌شده، دارو و صندوق و خزانه جواهرات) یا مکتوبات از تغییر و دستبرد و جلوگیری از دیده‌شدن متن توسط دیگران بوده است. به‌رسم رایج، نامه‌ها پیچیده و یا تاشده و با نخ بستن می‌شد و محل گره یا بخشی از نخ از میانه موم و گل گذاشته و بر روی آن تکه گل، مهر زده می‌شد. وجود اثر مهر بر نامه، علاوه بر محفوظ نگه‌داشتن، نشانه اعتبار نیز بود. اما برای بازکردن و خواندن نامه‌ها، مهر باید شکسته می‌شد. در مواقعی که لازم بود تا مهر به‌عنوان نشانه اعتبار باقی بماند، مهر روی گل خشک‌شده، به‌وسیله نخ به کاغذ متصل باقی می‌ماند. تداوم این شیوه را همچنان در سندهای ملکی منگوله‌دار می‌توانیم ببینیم.

از دوره مغول، علاوه بر تداوم سنت‌های پیشین، تحولی در معنای مهرکردن رخ می‌دهد. این تحول به تأثیر از فرهنگ مغولی، استفاده از رنگ برای چاپ‌کردن اثر مهر بر فرامین حکومتی است. روشی که تا پیش از آن در حوزه فرهنگ اسلامی رایج نبود. دلیل روشن دیگر در اثبات این نظر، وجود فرامینی اصیل از دوره پیش از مغول است که بدون اثر مهر حاکم است و تنها عوامل تأییدی آن اسناد، توقیع و طغراست. تاکنون هیچ نمونه قابل‌تأییدی از اثر مهر استامپی بر کاغذ متعلق به پیش از دوره مورد‌نظر در جغرافیای فرهنگ اسلامی به‌دست نیامده است. این مقاله علاوه بر اثبات این موضوع به بررسی متون به ظاهر مغایر و تعبیر و تفسیر آن می‌پردازد.

مقاله بعدی «تبیین و بررسی ویژگی‌های مهرها در اسناد دوره افشاریه» نوشته خانم‌ها الهه محبوب و زهرا فاطمی‌مقدم بود که خانم الهه محبوب آن را ارائه داد. در این مقاله به بحث پیرامون این نکات پرداخته شد که یکی از مؤلفه‌های مهم در تأیید و تحکیم اسناد هر دوره وجود مهر است. مهرها نشان‌دهنده پیام‌های سیاسی، اجتماعی، مردم‌شناسی و مذهبی هر دوره است. بنابراین شناخت ویژگی مهر در هر دوره می‌تواند نمایی از نظام مکاتبات و مسائل فوق را بیان کند.

دوره افشاریه دوره‌ای کوتاه در تاریخ ایران است و تاکنون بسیاری از مباحث مربوط به مکاتبات آن به‌طور کامل بررسی نشده است. هدف از این مقاله بررسی ویژگی مهرهای موجود در اسناد دیوانی، شرعی و اقتصادی این دوره بود تا به این سؤالات پاسخ دهد که محل و جایگاه مهر در اسناد افشاری به چه نحو بوده؟ متن و سجع مهرها با توجه به شأن و مقام صاحبان مهر چه تغییراتی داشته و نهایتاً میزان استفاده از مهر در اسناد این دوره به چه صورت بوده است؟ این مقاله به روش کتابخانه‌ای و با استفاده از منابع آرشیوی انجام شده و جامعه آماری مورد مطالعه، اسناد موجود در مرکز اسناد آستان قدس رضوی بوده است. اسناد نمونه‌گیری و به لحاظ نوع و محتوا دسته‌بندی تاریخی شده، یعنی اسناد دوره نادر و جانشینانش مورد بررسی جداگانه قرار گرفت تا بتوان به نتایج دقیق‌تری دست یافت.

سخنران بعد دکتر ابوالفضل حسن‌آبادی با موضوع «بررسی تحلیلی ارتباط بین لقب با مهر در دوره قاجاریه (نمونه موردی آستان قدس)» بود. چکیده مقاله ایشان بدین قرار است: یکی از موضوعات مهم در زمینه مهرشناسی دوره قاجار ارتباط بین القاب داده‌شده در این دوره با مهرها و دارندگان آن بوده است. در این مقاله به‌صورت موردی ارتباط بین لقب با مهر در تشکیلات اداری آستان قدس در دوره قاجاریه پرداخته می‌شود. در این بررسی با طرح مباحثی مانند سابقه القاب در آستان قدس، رابطه القاب با مهرهای خاندانی، مهرهای شخصی و مشاغل سعی می‌شود تا ابعاد مختلف آن بررسی شود. اهمیت این پژوهش از آن‌روست که تاکنون به موضوع ارتباط بین القاب با مهرها و کارکردهای آن در یک تشکیلات مذهبی پرداخته نشده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که در مقیاسی کوچکتر از دربار، در آستان قدس انواع القاب وجود داشته، که هر کدام مهرهای متعلق به خود را دارا بوده است و به تناسب موقعیت و پایگاه اجتماعی، شغل و تعاملات سیاسی، نوع آن می‌توانسته متفاوت باشد.

مقاله بعد را هادی عزیزی فر^۱ با عنوان «بررسی و تحلیل گریه‌بندی در مهرهای نوشتاری دوره قاجار (بررسی موردی ۱۰ مهر به خط نستعلیق)» ارائه کرد. در چکیده این مقاله آمده است: موضوع مهر از جمله مباحث شیرین و جذابی است که هم برای اهل تاریخ و نسخ‌خطی و اسناد، موضوع قابل توجه و مهمی است و هم به‌خاطر وجود جنبه‌های گرافیکی و خط و تزئین مهرها قابل توجه اهل هنر است. مهر به منزله شناسنامه بوده است و هیچ نوشته‌ای بدون مهر سندیت و اعتبار نداشته است. رویکرد و هدف این مقاله در مهرهای مورد مطالعه، بررسی گریه‌بندی در نوشتار (سجع) و نوع قرارگیری حروف و کلمات (ترکیب) در کنار هم، بر مبنای دستیابی بر معیارهای زیبا شناختی مهرهای نوشتاری دوره قاجار می‌باشد. شناخت انواع قلم‌های خوشنویسی و مهارت در نوشتن و حکاکی بر روی مواد مختلف و همچنین هنر تذهیب از جمله مواردی بوده که هنرمندان حکاک باید بدان مسلط می‌بودند. در نتایج پژوهش به این

۱. مشترک با دکتر جواد علی‌محمدی اردکانی و فرهاد خسروی بیژان

امر می‌رسیم که عبارت روی مهرها و حسن خط آنها و جنس و شکل هر مهر بستگی به ذوق و سلیقه و مقام و منزلت اشخاص و مهارت استادی حکاک داشته است و گاهی مصرعی یا بیتی و یا قسمتی از یک آیه قرآن کریم و یا نام یکی از پیامبران و امامان که مناسبتی با نام صاحب مهر داشته بر روی آن نقر می‌شده است. نظم، ترکیب، ریتم، تکرار و هماهنگی از جمله مواردی است که زیبایی مهرها را چشمگیر کرده است.

نشست دوم به دبیری استاد محمدجواد جدی در ساعت ۱۶ با سخنرانی خانم مریم جواهری با عنوان «جایگاه مهر در عقدنامه‌های ازدواج دوره قاجار» آغاز شد.

در چکیده مقاله خانم جواهری آمده است: «مهر به‌عنوان یکی از اجزای عقدنامه‌های ازدواج، از اهمیت خاصی در رسمیت‌بخشیدن به این اسناد و هویت آنها برخوردار است. از ویژگی‌های عقدنامه‌ها، تعلق آنها به طبقات و دارندگان مشاغل مختلف اجتماعی اعم از روحانیون، درباریان و دیوانیان، تجار، اطباء، کسبه، ... می‌باشد. این تنوع از یک‌سو امکان بررسی مقایسه‌ای مهرها را در این اسناد فراهم می‌کند و از سوی دیگر ما را با جایگاه مهر و ویژگی‌های آن در بین طبقات متوسط و پایین جامعه آشنا می‌سازد».

مقاله خانم جواهری که بر اساس ۱۳۰ عقدنامه دوره قاجاریه تألیف شده، به ویژگی‌های مختلف مهرها اعم از ظاهر، محتوا و کاربرد آنها پرداخته و مسائلی چون ویژگی‌های ظاهری مهرها (شکل، اندازه، ...)، تعداد مهر در عقدنامه‌ها، محتوا و مضمون مهرها (نام‌ها، اصطلاحات، تاریخ، ...)، افرادی که یک عقدنامه را مهر می‌کردند، قسمت‌هایی از سند که برای مهر استفاده می‌شد، کاربرد مهرها، اهمیت و جایگاه مهر در عقدنامه را مورد بررسی قرار داده بود.

سخنران بعد دکتر اکرم محمدی‌زاده بود که مهرهای زنان در دوره قاجار را مورد بررسی قرار داده بود. وی در چکیده خویش اینگونه آورده است که: «مهرها همواره در طی دوره‌های مختلف تاریخی مورد توجه جامعه بشری بوده است. مهرها علاوه بر زیبایی و کاربرد خود نشان‌دهنده فرهنگ، آداب و رسوم گذشتگان ماست. این اشیاء به سبب دربرداشتن اطلاعاتی که از فرهنگ، آداب و رسوم گذشتگان ارائه می‌دهند، همواره مورد توجه محققان و پژوهشگران قرار گرفته‌اند.

دوره قاجار یکی از ادوار مهمی است که داشتن مهر مورد توجه کلیه اقشار جامعه قرار گرفت. در این دوران کلیه افراد از شاهان و شاهزادگان گرفته تا کشاورزان صاحب مهر شده بودند. یکی از این اقشار زنان جامعه قاجار می‌باشد. از زنان در این عهد کمترین مهرها دیده شده است.

در این پژوهش سجع مهرهای زنان و ارتباط این سجع با هویت فرد و نیز باورهای مذهبی و سیاسی این زنان مورد بررسی قرار گرفته است. بدین منظور با استفاده از تحقیق‌های میدانی و

کتابخانه‌ای نمونه‌هایی از مهر زنان دوره قاجار جمع‌آوری و مورد بررسی قرار گرفته است. روش تحقیق در این پژوهش تاریخی-توصیفی است. از نتایج حاصل چنین استنباط می‌شود که زنان این عهد با توجه به جایگاه و مقام اجتماعی خود از مهرها با مضمون و سجع‌های مختلفی استفاده می‌کردند و سجع مهر نشان‌دهنده نوع شخصیت آنان بوده است».

سخنران بعد دکتر محمدصادق میرزا ابوالقاسمی بود که «بازخوانی «مهر کوچک» در منشآت عصر صفوی» را موضوع سخنرانی خویش ساخته بود.

وی در خصوص مقاله خود نوشته است که: «وصف مهرهای دیوانی سلاطین صفوی به سه صورت کلی در منشآت و متون تاریخی این دوران بازتاب یافته است: اول پیرو توضیح مشاغل مُهرداری و دواتداری، دوم پیرو تقسیم مهرهای دیوانی به مهرهای کوچک و مهرهای بزرگ و سوم ضمن تهیه و توضیح فهرست‌وار مهرهای دیوانی شاه‌سلیمان صفوی. یکی از مهم‌ترین مهرهای دیوانی مطرح در این متون «مهر کوچک» است که ظاهراً در دوران حکام صفوی شامل تغییر و تحولات شایان توجهی شده است. از این رو، در این تحقیق تلاش بر این است تا با استناد به متون عصر صفوی مشخصات تاریخی، کارکردهای دیوانی و ویژگی‌های ظاهری «مهر کوچک» تبیین شود. این تحقیق نشان خواهد داد که مهر کوچک:

۱. در دوران حکومت شاه‌عباس اول (۹۹۶-۱۰۳۸ ق) ابداع شده است.
۲. عمدتاً مخصوص مهر کردن ارقام و احکامی بوده است که به‌صورت شفاهی از سوی پادشاه صادر می‌شده است.
۳. با مشاغل واقعه‌نویس و دواتدار مهر انگشتر ارتباط مستقیم داشته است.
۴. طغرای سیاه رنگ «حکم جهانمطاع شد» بارزترین نشانه حضور این مهر در پای اسناد و مکاتبات به‌شمار می‌رود.

۵. شکل این مهر مربع بوده و بعد بادامی شده است.

۶ «مهر رقم»، «مهر کوچک»، «مهر کوچک رقم»، «مهر انگشتر»، «مهر مربع انگشتر»، «مهر مهر آثار»، «مهر کوچک مربع»، «مهر حکم جهانمطاع شد» از دیگر عناوینی است که برای این مهر در متون و منشآت صفوی استفاده شده است.

«مهر فرودستان؛ سنخ‌شناسی مهر در اجاره‌نامه‌های دوره قاجار» موضوع سخنرانی امین محمدی بود. وی بر آن بود تا با نگاهی گذرا به پژوهش‌های حوزه مهرشناسی نشان دهد که رویکرد غالب پژوهشگران این عرصه توجه به مهر شاهان و شاهزادگان، دیوانیان و طبقه اعیان و اشراف جامعه بوده است.

دلیل این رویکرد را می‌توان در نگاه زیباشناسانه نسبت به این گونه مهرها و دیدگاه تاریخی این پژوهشگران یعنی توجه بیشتر به تاریخ سیاسی جستجو کرد. از منظر زیباشناسانه این گونه مهرها در ویژگی‌های ظاهری مانند شکل، اندازه، خط و تزئینات کیفیت بالایی دارند و از سوی دیگر توجه به تاریخ سیاسی باعث شده است که مهر شاهان و شاهزادگان و طبقات برجسته در این نوع تاریخ با اقبال بیشتری روبه‌رو شود. این رویکرد، بی‌توجهی به مهر طبقات پایین جامعه مانند کشاورزان و کارگران و تمامی اقشاری را که با عنوان «فرودستان» می‌شناسیم، در پی داشته است؛ اشخاصی که نقش چندانی برای آنها در تاریخ متصور نمی‌شد و در پژوهش‌های مهرشناسی نیز نادیده گرفته شده‌اند. اما مهر فرودستان چه ویژگی‌های دارد و آنها را از چه منابعی می‌توان به دست آورد؟

اجاره‌نامه‌ها که در تمام سطوح جامعه تولید می‌شده‌اند از مهم‌ترین منابع دسترسی به اینگونه مهرها یعنی مهر فرودستان هستند. این مقاله سعی دارد ضمن سنخ‌شناسی مهرهای موجود در اجاره‌نامه‌های دوره قاجار، به بررسی ویژگی‌های ظاهری و محتوایی مهر فرودستان در این دوره بپردازد.

براساس یافته‌های پژوهش، چهار دسته مهر متعلق به امنای شرع، شهود، موجران و مستأجران در اجاره‌نامه‌های دوره قاجار قابل‌شناسایی است. در مهرهای متعلق به مستأجران نمونه‌های فراوانی از مهر فرودستان مشاهده می‌شود. این مهرها از نظر ویژگی‌های ظاهری و محتوایی کیفیت بسیار پایینی نسبت به مهر دیگر طبقات دارند.

سخنران بعد آقای مهدی صحراگرد بود که به بررسی «مهرها و عرض‌های قرآن بایسنقری (محفوظ در گنجینه قرآن و کتابخانه آستان قدس رضوی)» پرداخته بود.

به گفته او «در حال حاضر حدود شصت و پنج برگ از قرآن مشهور بایسنقری در کتابخانه و موزه قرآن آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود که بر پنج برگ آن مهرها و عرض‌هایی از اواخر سده دوازدهم، سیزدهم و اوایل سده چهاردهم هجری است که از چند جنبه اهمیت دارد:

نخست تواریخ ثبت شده در عرض‌ها نکاتی را درباب سرگذشت این برگ‌ها روشن می‌کند، دوم گویای نظام واری و ثبت قرآن‌های مجموعه آستان قدس است و سوم نمونه‌هایی از ضرب مهر متولیان آستان قدس رضوی در اواخر سده دوازدهم و سیزدهم هجری است.»

وی در سخنان خود پس از بررسی مختصر خصوصیات این نسخه و سرگذشت کوتاه آن، عرض‌ها و ضرب مهرهای این پنج برگ را بررسی و نکاتی درباره خصوصیات آنها بیان کرد. «نقش مهرهای صدراعظم‌های قاجاریه» موضوع سخنرانی آقای رضا فراستی بود. وی در تحقیق خود کوشیده بود تا با شیوه کتابخانه‌ای (بررسی متون و اسناد تاریخی) نسبت به معرفی نقش مهرهای صدراعظم‌های قاجاریه که تاکنون برخی از آنها به صورت پراکنده در منابع آمده بودند، بپردازد.

بنا به نوشته ایشان «در این پژوهش براساس هر یک از ادوار شاهان، مجموعاً از ۱۶ صدر نام برده، شکل و متن ۴۴ مهری که طی دوره صدارت از آنها استفاده می‌کردند، معرفی شده‌اند. نتیجه تحقیق آنکه متن مهرها برگرفته از آیات قرآن، ذکر، دعا، کنیه، عنوان، لقب و نام بوده و از زمان میرزا آقاخان به بعد اغلب صدراعظم‌ها مهری با آن عنوان دارند. تعدادی از مهرهای استفاده شده مربوط به غیر از زمان صدارت است که مناسبت هر یک نوشته شده، در دوره ناصری به مدت کوتاه علامت شیر خوابیده یا ایستاده و خورشید در نقش‌ها و شکل مهرها مربع، بادامی و هشت گوش و خط اغلب آنها نستعلیق و بعضاً طغرا بوده است.»

«مقایسه تطبیقی شناسنامه‌های مهر در موزه‌های ایران و خارج از کشور و ارائه الگوی پیشنهادی» موضوع مقاله خانم‌ها دکتر زویا آدام و المیرا سفیان بود که آن را خانم سفیان ارائه کرد.

در چکیده این مقاله هدف و نتیجه این پژوهش اینگونه بیان شده است: «یکی از اشیاء با ارزش تاریخی و فرهنگی که از گذشته‌های بسیار دور تاکنون استفاده می‌شده، مهرها هستند. این شیء به ظاهر کوچک، حقایق با ارزشی از زندگی مردمان و جامعه‌ای که در آن می‌زیسته‌اند را ارائه می‌دهد.

مهم‌ترین نقشی که در طی تاریخ چند هزار ساله مهر، تا امروز محفوظ مانده، تعیین هویت تاریخی آن است. بنابراین موزه‌های که حاوی مهرها هستند، به عنوان یکی از مراکز اصلی نگهداری این هویت تاریخی بسیار حائز اهمیت هستند، این موزه‌ها می‌توانند پاسخ‌گوی بسیاری از شبهات تاریخی و سؤال‌های پژوهشگران باشند.

یافته‌های پژوهش حاضر می‌تواند به یکپارچه‌سازی و تسهیل سازماندهی و مستندسازی اطلاعات مهر موزه‌ای کمک کند. همچنین در بازیابی گسترده و دقیق این اطلاعات و فراهم کردن شرایط مناسب برای انجام پژوهش‌هایی در ارتباط با مهر موزه‌ای و مانند آن

مورد استفاده قرار گیرد».

نشست سوم به پرسش و پاسخ حضار و نویسندگان مقالات و جمع‌بندی دبیر علمی همایش اختصاص یافت. در پایان به نویسندگان وعده داده شد که تا آخر فروردین سال ۱۳۹۵ وقت دارند مقالات خود را بازنویسی کرده و اصلاحات داوران را در نظر گرفته و به پژوهشکده اسناد بسپارند تا منتشر شود.

در این همایش از همکاری پژوهشکده هنر فرهنگستان هنر، انجمن ایرانی تاریخ، کاخ گلستان، و انجمن زنان پژوهشگر تاریخ استفاده شد.

